

UTOPIA KOMUNISTYCZNA PIERWSZEJ DEKADY XX W. NA PRZYKŁADZIE CZERWONEJ GWIAZDY A. BOGDANOWA, WSPÓŁTWÓRCY PROLETKULTU

Twórczość – najwyższy, najbardziej złożony rodzaj pracy.
Dlatego jej metody opierają się na metodach pracy.

A. Bogdanow, *Proletarskaja Kultura*¹

Rosja to kraj wyrazistych kontrastów i paradoksów, które wchłonęła w siebie tajemnicza dusza rosyjska, znajdująca swoje odbicie w kulturze, polityce, religii i mentalności Rosjan. Jednym z jej fenomenów jest siła kolektywu, pojęcie *obszcziny*², zakorzenione w świadomości rosyjskiej poczucie wspólnoty, z drugiej zaś strony – kult jednostki w osobie władcy, mnogość wybitnych twórców i działaczy, oryginalnych myślicieli i wynalazców, nowatorów w dziedzinie nauki i techniki. Wiek XX obfitował na gruncie rosyjskim w różnorodne prądy myślowe i kierunki artystyczne, w antagonistyczne idee polityczne, które poza areną państwową znalazły swoje odzwierciedlenie w kulturze. Zjawisko szeroko ujętej utopii – myśli utopijnej, utopii społecznej, metafizycznej, literackiej, socjalizmu utopijnego, również odcisnęło swoje piętno na rosyjskiej rzeczywistości minionego wieku, w szczególności przełomu XIX i XX w. „Utopizm, jak i ponure wizje świata – jak słusznie zauważa Witold Parniewski – stymulowany był zarówno zjawiskami kryzysowymi schyłku epoki, jak i rewolucją naukowo-techniczną i wstrząsami społecznymi początku stulecia”³.

Kluczowym pojęciem dla niniejszej pracy jest pojęcie utopii, dlatego koniecznym jest odpowiedzenie sobie na pytanie: czym jest utopia? Odpowiedź wbrew pozorom nie jest jednoznaczna. W zależności od dziedziny naukowej, którą reprezentuje badacz, jak i analizowanego przedmiotu badawczego, znaczenie utopii ulega rozszerzeniu, redukcji lub też przesunięciu. Przy charakterystyce utopii⁴ innymi wyznacznikami będzie posługiwał się socjolog, filozof, kulturolog czy literaturoznawca, który zasadniczo będzie koncentrował się na badaniu utopii jako gatunku literackiego, uwzględniając strukturę tekstu, kompozycję i czasoprzestrzeń. Zauważmy jednak, że utopia jest zjawiskiem szerszym aniżeli tylko prądem ideowym czy też zjawiskiem społecznym i literackim. „To rezultat specyficznego systemu myślowego, specyficznego mentalności, wyobraźni i wiary, właściwej typowi duchowemu utopisty. To wizja świata kreowanego zgodnie z tym systemem, z tym sposobem myślenia, wizja wyobrażonej doskonałej rzeczywistości ziemskiej, materialnej, społecznej, ale również i pozamaterialnej, metafizycznej, pozaświatowej, w której nie ma miejsca na zło istniejące w aktualnych warunkach, rzeczywistości empirycznie niesprawdzalnej [...], choć

¹ А. Б о г д а н о в, *Пути пролетарского творчества. Тезисы*, [w:] *Литературные манифесты. От символизма до „Октября”*, сост. Н.А. Б р о д с к и й, Н.П. С и д о р о в, Москва 2001, s. 334.

² W. Mildon zauważa, że archetyp *soobszczinost*, będącej wyższą, bardziej zacieśnioną formą wspólnoty, jest społecznym i psychologicznym archetypem Rosji, który stał się określającą cechą ustroju socjalistycznego, sprzyjającą praktycznej realizacji jego założeń. В. М и л ь д о н, *Санскрит во льдах, или возвращение из Офюда*, Москва 2006, s. 94.

³ W. P a r n i e w s k i, *Szkice z dziejów myśli utopijnej (od Platona do Zinowiewa)*, Łódź 2000, s. 103.

⁴ *Utopia*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. G a z d a, S. T y n e c k a - M a k o w s k a, Kraków 2006, s. 776-780; J. S z a c k i, *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980, s. 11-27; *Słownik wyrazów obcych PWN*, red. J. T o k a r s k i, Warszawa 1980; *Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3991950>.

najczęściej, w mniemaniu jej kreatorów, realnej, prawdopodobnej, dającej się spełnić”⁵. Dodajmy, że poza czynnikiem wiary, będącym istotnym elementem w kreowaniu utopijnego modelu rzeczywistości, paradygmaty nauki są wykorzystywane w celu jego uzasadnienia.

Niniejsza praca badawcza oscyluje wokół utopii komunistycznej Aleksandra Bogdanowa pt. *Czerwona gwiazda*, powstałej na gruncie materialistycznej i proletariackiej ideologii, charakteryzującej powstały niespełna dziesięć lat później *Proletkult* (skrót utworzony od pojęcia *Proletariacka Kultura*), czyli organizację kulturalno-oświatową i artystyczną działającą w Rosji w latach 1917–1923. Jednym z jej założycieli był A. W. Łunaczarski. Manifesty *Proletkultu* zakładały całkowitą negację „starej” kultury i zastąpienie jej modelem „czystej” kultury proletariackiej. Pod tą nazwą działała też w latach 20. grupa literacka, którą cechował likwidatorski stosunek do dorobku kultury przeszłości. „Proletkultowcy” prowadzili aktywną działalność edytorską, ich organem teoretycznym z siedzibą w Moskwie było czasopismo „Proletarskaja Kultura”. Zgodnie z określeniem J. Salajczykowej „teoretycy *Proletkultu* lansowali pogląd, że proletariatus może „wypracować” od podstaw całkowicie nową kulturę, bez udziału przedstawicieli innych klas społecznych. Uważali, że bazą dla tworzenia nowej kultury mogą być tzw. *Proletkulty*, działające praktycznie poza kontrolą państwa, a cechą sztuki proletariackiej powinien być ścisły związek z ideałami i światopoglądem proletariatusu oraz tematyka zaczerpnięta z życia robotnika”⁶. Bogdanow w analizowanym utworze ściśle przestrzega wytyczonych przez „nową kulturę” reguł i teorię próbuje przełożyć na praktykę życia bohaterów literackich, nacechowanych powszechną wówczas tendencją do kreowania postaci abstrakcji, owianych rewolucyjną romantyką, a więc „kosmicznym romantyzmem”⁷. Określenie „kosmiczny” można w tym wypadku traktować dosłownie, jako że zasadnicza część akcji powieści rozgrywa się na Marsie.

W związku z powyższym, przedmiotem naszych rozważań będzie utopia literacka z elementami utopii polityki, reprezentująca określony model myślenia, z wyraźnym rytmem ideologicznym. Warto nadmienić, że utopie powstałe na gruncie prozy rosyjskiej w pierwszej dekadzie XX w. znajdziemy m.in. w twórczości W. Majakowskiego, A. Płatonowa i P. Kropotkina.

Aleksandr Bogdanow (właściwie A. Malinowski, 1873–1928), rosyjski filozof i działacz polityczny, ekonomista, czołowy teoretyk *Proletkultu*, z zawodu lekarz – w 1926 r. zorganizował w Moskwie pierwszy w świecie Instytut Transfuzji Krwi. Od 1896 r. członek partii socjaldemokratycznej; członek Komitetu Centralnego; ostro krytykowany za poglądy przez W. Lenina i G. Plechanowa został w 1909 r. wydalony z partii. Łączył marksizm z energetyzmem W. Ostwalda i empiriokrytycyzmem E. Macha i R. Avenariususa. Propagował potrzebę pracy ideologicznej wśród proletariatusu, która czynić z niego miała klasę świadomych organizatorów produkcji. Był autorem dwóch powieści utopijnych: wspomnianej wyżej *Czerwonej Gwiazdy* (*Krasnaja Zvezda*, 1908) i *Inżynier Menni* (*Inżynier Menni*, 1912).

Powieść *Czerwona Gwiazda* jest klasycznym przykładem utopii. Już sam podtytuł: powieść-utopia (*roman-utopija*) sugeruje gatunkową klasyfikację. Konstrukcja świata przedstawionego i plan treści potwierdzają zaś przynależność powieści do tekstów utopijnych. Leonid (Lenni)⁸ to główny bohater, przedstawiciel Ziemiaków, który odbywa podróż na czerwoną planetę (kolor czerwony jest elementem znaczącym – konotuje proletariacką rewolucję) w towarzystwie Marsjan, którym przewodzi uznany uczonek Menni. Mieszkańcom czerwonej planety potrzebny jest kontakt między obu

⁵ W. Parniewski, *op. cit.*, s. 11.

⁶ J. Salajczykowa, T. Załęska, *Rosyjska Literatura Radziecka. Wybrane zagadnienia*, cz. 1, Gdańsk 1978, s. 9.

⁷ *Ibidem*, s. 11.

⁸ Lenni – zdrobnienie prawdopodobnie odwołujące czytelnika do osoby W. Lenina, uwzględniając linię polityczną autora i działalność rewolucyjną samego bohatera.

planetami z powodu zagrażającego deficytu energii w ich wysoce zmechanizowanym kolektywie o imponującym ilorazie inteligencji. Podróż wehikulem kosmicznym, a następnie pobyt na czerwonej planecie stwarzają mu możliwość zapoznania się z osiągnięciami wyższej cywilizacji i sposobem funkcjonowania „czerwonej” społeczności, włączając takie elementy jak: wychowanie, edukacja, praca – będąca podstawą egzystencji, wypoczynek, relacje między osobnikami, gospodarka planowa i kierowanie kolektywem. Ważnym elementem jest typowe dla utopii użycie kontrastu między tym, co ziemskie, a więc złe, niedoskonałe, niesprawiedliwe, a tym, co niesie ze sobą nowa, doskonalsza, pełniejsza rzeczywistość. Motyw podróży został rozbudowany, w fabule wpleciono wątek miłosny, powrót Ziemianina na planetę jest stanem tymczasowym – ukochana kosmitka zabiera go z Rosji, tonącej we krwi i naznaczonej walką klas (zwycięstwo przechyliła się na stronę rewolucji i klasy robotniczej – „Najgorsze za nami. Walka będzie długa i ciężka, ale zwycięstwo przed nami... Nowa walka będzie łatwiejsza...”⁹).

Powróćmy jednak do kontrastu między modelem rzeczywistości zastanym na Marsie i sytuacją społeczno-polityczną na Ziemi. Lenni jest zachwycony nowym światem, pięknym, symetrycznym¹⁰ (cecha charakterystyczna dla świata utopijnego), dynamicznie rozwijającym się, doskonale skonstruowanym. Podkreśla walory architektoniczne i odmienne, korzystniejsze dla rozwoju i życia człowieka warunki klimatyczne (zielonkawe-niebieskie niebo, czerwona roślinność, czyste powietrze). Domy mieszkalne to jednopiętrowe budynki z dachem zbudowanym z niebieskawego przezroczystego szkła, zapewniającym stały dostęp do bładniebieskiego, uspokajającego światła. Przezroczystość zabudowań, nosząca charakter estetyczny i pragmatyczny, jest częstym rozwiązaniem w konstrukcji utopijnego świata, np. kryształowy pałac u N. Czernyszewskiego w powieści *Co robić?* czy szklane domy w *Przedwiośniu* S. Żeromskiego, krytykowanym w antyutopiach (np. w powieści *My* Je. Zamiatina) jako czynnik permanentnej kontroli, nadzoru nad obywatelami państwa. Funkcjonalna i sterylna zabudowa urbanistyczna zachwyca swoim porządkiem i umiętnym zagospodarowaniem przestrzeni. Zasada harmonii, odpowiedniości i podobieństwa dotyczy nie tylko zabudowań, ale i mieszkańców czerwonej planety. Marsjanie są podobni do siebie, trudno rozróżnić ich płeć i określić wiek. Strój jest prosty, nie krępujący ruchów, wspólny dla wszystkich – jest to rezultat wyboru (prawie nikt nie korzysta z prawa do noszenia oryginalnego odzienia). Ascetyczny strój i styl życia nie znoszący zbytku i luksusu, również charakteryzują utopię, zwłaszcza komunistyczną. Spójrzmy na Józefa Stalina preferującego prostotę w swym ubiorze, oszczędność i materialną skromność, którą starał się wpoić swoim dzieciom, zakazując im kupowania modnej i nowej odzieży, póki stara się nie zniszczy.

Powodem do dumy dla Marsjan jest uniformizacja, wyrugowanie indywidualizmu – jednostka nic nie znaczy i nie przedstawia wartości sama w sobie, nawet pomniki wznosi się nie osobom, ale wydarzeniom, takim jak odkrycie rozpadu i syntezy wszystkich pierwiastków chemicznych, likwidacja śmiertelnej epidemiologicznej choroby czy pierwsza ekspedycja na Ziemię zakończona śmiercią badaczy. Każdy element życia jest dookreślony, ma swoje miejsce. Podstawą egzystencji jest praca, będąca pasją Marsjan. Wysoka mechanizacja, ułatwiająca wykonywanie pracy, pozwoliła na osiągnięcie poziomu, w którym możliwe jest przejście do nieograniczonej swobody pracy i pracowania nawet do 15 (!) godzin dziennie. Maszyny stają się źródłem piękna, harmonii, wzorem dla Marsjan. „Setki robotników pewnie poruszały się między maszynami i ani ich kroki ani

⁹ А. Богданов, *Красная Звезда*, [w:] *У светлого яра Вселенной*, серия *Мир приключений*, Москва 1989, s. 70.

¹⁰ Świat utopijny jest „ukształtowany na zasadzie regularności [...] Wszystko w mieście utopijnym podciągnięte jest pod sznur. Klasy społeczne, zawody, instytucje, wszystko jest regularne” – zauważa R. Ruyer w *L'utopie et les utopias*, tłum. K. Kurpisz, Paryż 1950, s. 42-43. Cyt. za: W. Parniewski, *Utopia Bogdanowa „Czerwona Gwiazda”*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria”, R. 28 (1990), s. 193.

głosy nie były słyszalne pośród morza dźwięków. W wyrażeniu ich twarzy niedostrzegalne było napięcie czy zatroskanie, obecna była skupiona uwaga [...]. Były nieuchwytne i niewidzialne z boku te nici, które wiązały kruchy mózg ludzki z niezłomnymi organami mechanizmu”¹¹. W rezultacie żywa istota zlewa się ze stalową maszyną, tworząc nowy organizm, nową jakość, o której napisze A. Gastiew w 1919 r. „zmechanizowany kolektywizm”, pozbawiony cech personalizmu i skrajnie anonimowy, gdzie nie ma ludzkiego oblicza, a „są normalizowane kroki są twarze bez ekspresji, jest dusza pozbawiona liryki, emocja mierzona nie krzykiem ani śmiechem, lecz manometrem i taksometrem”¹². Pojęcie „zmechanizowany kolektywizm” wyrażało stosunek człowieka nowej epoki do świata, który przejawiał się w aktywności obywatelskiej, wysokiej świadomości rewolucyjnej i entuzjastycznym podejściu do pracy. Taka postawa zakładała dobrowolną rezygnację z tego, co intymne i indywidualne na rzecz tego, co kolektywne, anonimowe i utylitarne. J. Sałajczykowa pisze o „mieście Proletariusza, zafascynowanego pracą, maszyną i techniką, doznającego jedynie uczuć i wrażeń »produkcyjnych«”¹³. Kult pracy, dobrze zilustrowany w powieści, był elementem apoteozy militarnego okresu rewolucji, szeroko wykorzystywanym przez „proletkultowców”.

Jednocześnie całkowite zmechanizowanie pracy nadało wykonywanym obowiązkom nowy charakter. Zatarło wyraźną granicę między pracą fizyczną i umysłową, a w konsekwencji uformowało „społeczeństwo robotników-uczonych, którzy wspólnie myślą nad dalszym doskonaleniem kolektywnego życia [...] Niezakłócony przebieg procesu produkcyjnego, bezkonfliktowe współdziałanie jednostki i społeczeństwa możliwe jest również dzięki doskonałej, opartej na naukowych postawach organizacji pracy, planowaniu i zarządzaniu”¹⁴. Dodajmy, że planowanie i zarządzanie należą do priorytetów utopii socjalistycznych czy komunistycznych. A podkreślenie znaczenia pracy stanowi wyraźny rys kultury proletariatu i przekonania autora utopii, że praca i kolektywizm pracy stanowią punkt oparcia dla realizacji celów ogólnych i drogi przekształcenia świata, a także pokonują ograniczoność zarówno autorytarnej, jak i indywidualistycznej kultury. Kult pracy spełnia przy tym istotną funkcję wychowawczą¹⁵. Zaznaczmy przy tym, że kolektywizm jest jedną z podstawowych kategorii mentalności rosyjskiej, która na przestrzeni wieków była wykorzystywana w odmienny sposób i dla różnych celów (porównaj hasła: „klasowość”, „naród”, *obszczina*). Cechą niezmienną kolektywizmu jest bez wątpienia wartość zjednoczenia i zbiorowości, które zapewniają poczucie siły i bezpieczeństwa, i pozwalają odizolować się od mocno zindywidualizowanej kultury zachodniej¹⁶.

Kolejnym ważnym elementem utopii w duchu komunizmu jest pojęcie wspólnej własności. Planeta jest dobrem wspólnym. Wytwory ludzkiej działalności są także dobrem wspólnym, a roszczenie sobie praw do własności prywatnej jest przejawem atawizmu, zauważalnym jedynie w sferze dziecięcych i młodzieńczych instynktów, zwłaszcza w okresie identyfikacji płciowej. Dopiero późniejszy okres dojrzewania niweluje pozostałości przeszłości i przywraca właściwy stosunek do materii. Zgodnie z nauką Marsjan ta ewolucja jest naturalnym, ogólnym prawem życia: rozwój organizmu powtarza w skrócie rozwój gatunku, tak więc rozwój osobowości po-

¹¹ А. Богданов, *Красная Звезда...*, s. 23.

¹² А. Гастев, *Контуры пролетарской культуры*, [w:] *Литературные манифесты...*, s. 331.

¹³ J. Sałajczykowa, T. Zaleska, *op. cit.*, s. 12.

¹⁴ W. Parńewski, *Utopia Bogdanowa „Czerwona Gwiazda”...*, s. 145.

¹⁵ O procesie kolektywnego wychowania w kształtowaniu się kultury proletariatu czytaj w pracach Bogdanowa: *Основные элементы исторического взгляда на природу* (1899), *Познание с исторической точки зрения* (1901), *Эмпириализм* (1905-1906), *Из психологии общества* (1906), *Всеобщая организационная наука* (1912), *Роль коллектива в истории* (1914), *Наука об общественном сознании* (1918).

¹⁶ A. de Lazari, *Kolektywizm*, [w:] *Idee w Rosji. Mentalność rosyjska*, red. A. de Lazari, Katowice 1995, s. 43.

wtarza rozwój społeczeństwa. W tej prawidłowości można się dopatrywać cech ewolucjonizmu, którego zwolennikiem był Bogdanow.

W organizacji świata nie zapomniano i o zagadnieniach związanych ze sztuką. W literaturze opiewana jest ekstaza miłości, ekstaza zachwyty nad przyrodą, spokój dobrowolnej śmierci. Przy czym sztuka musi być użyteczna i musi mieć wymiar praktyczny, w przeciwnym razie staje się sztucznym, zbędnym tworem, co ma miejsce na Ziemi. Ów zarzut stanowi jeden z zasadniczych punktów programu *Proletkultu*, który afirmował utylitaryzm sztuki i zgodność z ideologią proletariatu. Bogdanow jest jednoznaczny w ocenie funkcjonalności kultury, której nadrzędnym celem jest przekształcenie całego życia, całego świata na podstawie ideału maksymalnego uzasadnienia. „Kultura klasy – pisał – to zbiór jest zorganizowanych form i metod”¹⁷.

W zarysowanym modelu rzeczywistości utopijnej, doprecyzujemy – komunistycznej, nie zabrakło również komentarzy pojęć „wolność” i „przymus”. Mieszkańcy czerwonej planety zdają się być wolni i niczym nie przymuszeni. Żyją dostatnio, tzn. każdemu według potrzeb. Nie znają „burżuazyjnych” więzów małżeńskich i rodzinnych, decydują o ilości podejmowanej pracy, mogą w spokoju zakończyć swoje życie, nie są obciążeni żądzą posiadania czego lub kogokolwiek. Brak w ich myśleniu chęci panowania nad innymi, pragnienia wywyższania się z powodu swych zasług czy osiągnięć, a także używania względem pozostałych osobników przemocy. Brak również instytucji odpowiedzialnej za czuwanie nad praworządnością obywateli, czy też kodeksu regulującego funkcjonowanie w danej społeczności. Użycie przemocy jest zjawiskiem nader rzadkim, wynikającym najczęściej z choroby i wymagającym izolacji chorego od kolektywu. Kluczem do osiągnięcia takiego stanu społecznego, niewątpliwie na drodze ewolucji, jest odpowiednie świadome wychowanie ukierunkowane na wykształcenie w młodych osobnikach pożądanych nawyków myślowych i priorytetów. W tym względzie można poddać w wątpliwość postulowaną wcześniej wolność wyboru i prawo do samostanowienia. Wcielanie utopii w życie łączy się bowiem z mniej lub bardziej zawołowaną formą przymusu. Dlatego, jak twierdzi M. Jastrun, „tylko poezja może nam zaofiarować świat wolny od przymusu czasu i ciężaru przestrzeni. W lirykach, nawet umiescowionych w takim czy innym krajobrazie, rzecz dzieje się wszędzie i nigdzie, zawsze i nigdy”¹⁸.

Reasumując, elementy utopii znajdujące swoje uzasadnienie w analizowanej powieści *Czerwona Gwiazda* to: całkowite uspołecznienie środków produkcji, zniesienie społecznego podziału pracy, przekształcenie pracy w pierwszą potrzebę życiową, egalitaryzm, kolektywizm, planowanie, kierowanie, zapewniające niezwykle dynamiczny rozwój sił wytwórczych, co z kolei przynosi pełne zaspokojenie potrzeb¹⁹, siła i znaczenie wychowania, uniformizm, myślenie perspektywiczne, odcięcie od przeszłości, będącej synonimem atawizmu, wyizolowana czasoprzestrzeń. Konieczne jest również podkreślenie charakteru wyżej wymienionej utopii, która jest nie tylko wytworem wyobraźni i wizją idealnego społeczeństwa, ale utopią polityki²⁰, a dokładniej, utopią komunistyczną, opartą na teoriach naukowych i pisaną w duchu konkretnej ideologii, mającej na celu propagowanie reprezentowanego systemu politycznego i pozyskiwanie jego zwolenników. Na uwagę zasługuje również intencja autora *Czerwonej Gwiazdy*, który głęboko wierzył w możliwość realizacji wizji społeczeństwa socjalistycznego w duchu kultury proletariatu, którą kreślił w licznych rozprawach naukowych i okazjonalnie w utworach beletrystycznych, będących bardziej przystępną formą propagowania swoich poglądów i idei.

¹⁷ А. Б о г д а н о в, *Программа культуры*, [w:] и д е м, *Вопросы социализма: Работы разных лет*, Москва 1990, s. 331.

¹⁸ M. J a s t r u n, *Poezja i rzeczywistość*, [w:] *Esaje wybrane*, Wrocław 1971, s. 9.

¹⁹ W. P a r n i e w s k i, *Utopia Bogdanowa „Czerwona Gwiazda”...*, s. 148.

²⁰ „Znaczenie utopii polityki – zauważa J. Szacki – polega na tym, że dokonuje ona połączenia utopizmu z walką o praktyczne – tu i teraz – przeobrażenie społeczeństwa jako całości. Jest ona upraktycznieniem utopizmu i uwzniośleniem polityki”. J. S z a c k i, *op. cit.*, s. 140.

